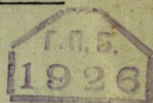

1304

КРА ҮРЭНИН ==
== БЭЛЭНДЭЭРИ

(О ПОДГОТОВКЕ СЕМЯН К ПОСЕВУ).

== С. КУМАНДИН КӨЧҮРГЭН. ==

пер.

==
Ойрот Областын Литколлегиязы
== чыгарган. г. Улалу 1926 жыл. ==

Алт.

Ойрот.

2-339

Сибирский крестьянный үр- эн ажы кандый туру.

Эм тургуза Сибир јариндги крестьян кижинин, јәргә салар нәлә аштын үрәндәри коомойтыды.

Буудай дэгән аш јүзүн-јүүр болуц башкаланды: ажынын кәзиги оок-түрү, кәзиги озолу сонду быжат, кәзиги санаакту, ол эмәзә саанак јок бүдәт. Болгон-ло үрән ашта нә јок дәп айдар, ондо кубанка-да бар, саанак јок ашла чичкә буудай-да бар, андый бололо, головня дәп, ашка бир кара бүдүштү нәмә табылат.

Сула аш срангай башкаланып барды, ондо нәлә јүзүн нәмә бар. Оо үзәри бу сула ашта көп овсюг дәп кара сула бүдәт, бу кара суланы айрып ылгарга сүрәкәй күч нәмә болуп јат.

Арба дэгән аштын үрәни срангай оок болды, ондо буудай-ла сула-да алышканы бар.

Ондый болор ботко үрәндү буудай, сула, арбадан, сибирдинг крестьяны јакшы түжүмдү аш алары аланзылу болуп туру.

Совет башкару мунын ончозын көрүп билип туру, онын кәрәгиндә бу 1926 јылдан ары сибирский крестьянын ажынын ко-

Ихв. № _____

омой үрэнин токтодып, јакшы ылгап јазаган үрэн чыгарарга туру. Сибирдин ас-мас јэриндэ, эм тургуза ылгап сортować эткэн аштын толу јакшы үрэни көптөп туру. Онын кэрэгин учурлап шинжилэп айдып чийгэн, П. Я. Морозов дэп агрономнын мундый бичиги бар: „Сибир јүринэ бүдэр аштын ару үрэни-лэ база крестьяндардын аш үрэнин товариществолары“ дэп.

Јэ андый-да болзо, эм тургуза көп крестьяндардын колунда үрэнгэ јарагадый аш јок болды, андый да болзо, колунда бар ажын канайда үрэнгэ јарандырза оног туза болорын, куучындап айдып бэрээли.

I. үрэнгэ јараар аштын тал-дамазы.

Бир јанынан-бу Сибиргэ аш нэдэн јарабай барган дэзэ—онын кра салып аш чачар јэрлеринэ (от) өлөнг өзөр болды. Ондый јэрлэргэ озо баштап отту өлөнг чыгат, ол өлөнг аштын үрэни-лэ кожо бүдэт. Отту, јэрдин кразынын ажы түжүми јок болуп јат.

Јэрдин от-өлөнгө нэдэн-дэ јалтанбас, ол јэргэ капшагай өзип тыгып јаанайт, аштын кылгазы дэзэ бортык, өлөнг јэрдин чыгын онын күчин алып, кылганы базып барат, оног ары аш-та коомой бүдүп түжүми јок болот. Оды јок ару јэрдин чыгы онын күчи өлөнгө алдырбай, чачкан аштын үрэнин той-

дырып јат. Чачкан үрэн ару болгондо, јәри јакшы болзо, кылганын мажагы јаан болуп, ажы түрү јакшы бүдәр.

Алтайский губердын, Бийский уездтын, Уч.-Пристандагы аш аруулар пункт јәргә, П. Н. Носов дәп крестьян кижы, бир кра-нын буудай ажын веялка машинаа чачала түбинә түшкән чөптү буудайды көкөл ай-рар машинаа арулап көрди. Јаткан јәринин аграномы, ол буудайда канча крәлү чөп барын биләргә, буудайыла өлөң үрэнин башка бәскәләп көрди. Ару буудайы—7 пуд. 33 мынта болды, өлөң үрэни мундый бол-ды: кара суланын—30 мынта, јәр мырчагы-нын, көкөлдиг, оноң до башка нәлә өлө-тнин үрэни 32 мынта. Анайтканда, бир крадан 7 п. 33 м. буудай-ла, 1 п. 31 м. нә-лә өлөң үрэни болды.

Сләр крестьяндар, муны көрүп турганы-гарда ол тузалу болуп туру-ба кандый?

Кандый-ла үрэн болзын, оноң кылга өзип чыгар тазылдын уйазы бар. Ол уйа, аш-үрэнин бир учунда болуп јат. Үрэнин көбизи ак нәмәдән (белок) болот. Бу ак нәмәдән үрэн тын алынып өзип јат. Аштын үрэни јәргә көмүлгән кийндә, јәрдин чыгы-на ол көөп барар.—јәрдин јулуунаң тазыл-данып, јәрдән өзип чыгар. Јәргә көмүлгән үрэнин бир учы көөп, оноң бир чыкканы јәрдән өдип кылга болуп өзөр бирүүзи тө-мөн јәргә кирип тазылы болуп барар. Үрә-нән јарылып өткөн кылгачак озо баштап

күчи жок бортык болуп алдынан бойы жердэн жэмит алып болбой јат. Айдарда кылгачак тазылы тыңыганча, үрэн ичиндэги ак нэмэлэ тынданып, оны-ла азранат.

Аштын үрэнки колго алып көрзө, онын туза болоры кижээ билдирбэс-пэ? Аштын үрэни жарылган болзо онын кылга öзип чыгар уйазы-да үрәлип, јердэн өдип чыгары јок болор. Јарылган үрэниг уйазы бүлдүндэ болзо, јэ оног өдип чыгар кылгачак, јэмиди јок болуп олуп калар.

Үрэн чичккэ бололо јэнгил болзо, ондый үрэндэ кылгачак јэмиди ас болор. Чичкэ јэнгил үрэнэн öзип чыккан кылга бортык коомой болуп өзөр. Ондый үрэнди јэргэ чачпай, торт-ло мал азраар, ол эмэзэ тээр-мэнгэ тартып кулурлап алар.

Јэтрэ бышпаган чичкэ үрэнэн öзип чыккан кылгачак, јердэн жэмит јакшы алып болбой, тазылы тыңыбай курган калат. Бир аразында јакшы күндөрдэ коомой кылга алдырбай-да турза, јэ ондый кылганыг күчи јок болуп, јакшы öзип албай, кылгазы чичкэ бортык бололо, өлөнгө, ол эмэзэ јакшы кылгаа бастырат.

Күчи коомой кылгадаг чичкэ мажак бүдэр, оног ас-мас оок үрөндөр болор.

Јакшы түжүмдү байтак аш алаин дэзэ, — үрэни түрү, — ууш үрэн аш кэрэк.

Үрэнэн өдип чыккан јаш өскүрим алдынан бойы, јердэн-көйдэн жэмит алып болбой, үрэн ичиндэги ак нэмэ-лэ азранат дэл,

бис байа айтканыс. Түрү толо үрэн болзо, онын јэмиди көп болор, айдарда оноң өзип чыккан кылганын јаш өскүрими капшагай өзип тыныыр, тазылы бэк болуп, азранар јэмитти-чыкты јәрдән аларга чыдаар. Јакшы өзип чыккан јаш өскүриминин кылгазы нэгэдә алдырбас, -оо соок-то күйгәк-тә болзын, курт конгыс-та болзын, ол кәм јок чыдаар.

Јәргә чачкан јакшы түру үрэнин јэмиди көп болгоноң, кылга јоон болор, онын мажагынын ажы-да түрү болуп уур базар.

Үрэн түрү бололо јаан болзо, оноң өзип чыккан кылгачак-та тын болуп капшагай тазылданып јәрдән өдип чыгала, өлөн-отко бастырбай озо өзөр. Јә коомой чичкә үрәнән өзип чыккан кылгачак күч алынып болбой өлөнө бастырып өрө чыкпай барар.

Бир кра-јәргә чачарга турган 8-10 пут үрәнән, јакшы толо түрүүн талдап алып краа чачса, ондо-до чыккан ажы түжүмдү болор, ээзинә дзәэ кра зайн арткан эки пут аш, ичәр ажы болуп астамга калар.

II. Үрэнди арулап ылгаары.

Кандый-да крестьян кижн болзын, ол иштәп турган јәри астам бәрип, айыл јуртын өнжүдәргә санап турган болзо, јәргә салар аштын үрэнин ылгап, үрән түрү бололо чәк ару болзын дәп кичээр кәрәк.

Кэзик кижилэр ашты салкынга күрэк-лэ чачып ылгайтаны јаман нэмэ болуп јат, салкынга күрэк-лэ чачкан аштын түрүүн чичкэзин кижии айрып болбос, онын үрэни-дэ чөптү болор.

Аштын козыр түрү үрэнин айратан, ылгап јазайтан веялка-сортировка дэп машина бар, үрэн арулап оны ылгайтан триер“ дэп машина бар. Бир аразында бу машинаны көкөл айрар машина дэп айдар.

Аш сортовать эдип арулар машина үрэнин козыр түрүүн оок јэнгил үрэнэн айырза-да, јэ өлөннин, көкөлдин, јэр мырчагынын, оног-до башка нэмэлэрдин үрэнин јакшы айрып болбой туру, булар дэзэ аштын үрэнинэ түнгэй уур, ондый-ок болчок болуп јат. Мунын кэрэгнндэ ашты арулап ылгайтан триер дэп, ол эмээзэ көкөл айрар машина бар

Бу көкөл айрар машинаны „куколеот-борник“ дэп айдар, бу машина суланы буудайдан толо үрэнди чичкэ үрэнэн айрардан болгой, кандыйда өлөннин үрэни болзо, аш үрэнинэ түнгэй көкөл-бэ, ол эмээзэ чичкан мырчагы болзын-ба, бир-дэ андый мындый нэмэ артыснай үрэнди чэк арулап јат.

Краа чачар үрэн болзо, оны озо баштап веялка сортировка-ла, триер машинаа чэк арулап алып чачар кэрэк.

Күделинин үрэниң арулап ылгайтан „трешетка“ дэп база башка машина бар.

Аш арулар машинаны кажы бир жангыс журт крестьян кижы баазына чыдап алып болбогодый болзо, анча-мынча журт улус жангыс биригип алып машина алар кэрэк, ол тушта оо чыгарган чыгым акча удабай ээзинэ ойто жанар. Бу машиналар иштээргэ капшагай, ас-мас күнгэ көп ашты ылгап арулап салар.

Крестьянин, сенин бойында үрэн ылгар машина дөп нэмэ јок болзо, ажынды үрэн арулар пункт јэргэ аппарып сортовать эдип ал. Јэ андый-да болзо, туура ары бэри јэргэ јорыктаганча, јаткан јон улус алдынан бирлэжип алып машина алза торт болор эди.

Јаткан селениенин јоны бойлоры алдынан машиналу болзо, олор өскө јэргэ барып күн өткүрбэй, ажын айлында арулап алар эмэс-пэ. Ол тушта машина бойынын дэрэмнэзиндэ болзо, крестьян кижы ажындыра машина бош-по јок-по дөп билип турарэди.

Үрэн арулап иштээр ишти кайса-да болзо јас өйгэ јэтирбэс кэрэк. Јаскыда дэгиндэ иш көп болуп јат, ол тушта аштын үрэннин арулар машиналар бош јок болот, кажы бир аразында үрэн ылгаин дэгэн кижы куру калат; аш салар өйи јэтти, айдарда крестьян кижы арулабаган үрэнди краа салганнан ары бойынала чыгым эдэт. Кышкыда дэзэ крестьян кижидэ бош күндэр көп болуп јат, күскүдэ арулабаган үрэн болзо, ол оны кышкыда бэлэн иштөп салар.

Оо үзэри күс-кыш, азруда турган кушка, чочкоо, база малга жиир аш бэлэтэп јат, анайтканда ылгаган үрэнэн түшкэн, толбос-чичкэ үрэн, кушка малга курсак болбос-по?

Аразында крестьян кижн сүргэн јэринэ кэлишкэнинчэ, јаскыда оо өйлөп үрэн артызат, ол үрэн ажын ылгап арулабазы барок. Јаскыда аш ас тужунда оны ылгап бэришпэй, күскүдэ аш көп тужунда ылгап арулар кэрэк. Ол тушта үрэнгэ јарагадый ашты кижн канча крэлү кэрэксигэнин табар; кулурлап алары садууга барар аш кайса-да болзо табыла бэрэр. Кажы бир кижнинг јаска үрэнгэ артыскан ажы ас-та болзо, ол оны арулап ылгабайнча калбазын. Срагай болбозо, ол кижн үрэнди талдаштырбай, үрэнэн өлү үрэнди, база нэлэ өлөнг үрэнин айрып салар кэрэк. Кандый-да болзо көп кралу јэргэ чөптү үрэн салганча, ас јэр бололо оның чачкан үрэни чок ару болзын.

Сибир јэринэ бир кра јэргэ салар ашты мунайда чэнэп көрүп билдилэр:

Сортовать эдин арулабаган үрэн мынча крэлү кэрэк:

Јадаан арыш—	9	пугтаг	өрө	10	путка	јэтрэ.
Јас салар буудай	10	"	"	11	"	"
Сула аш	11	"	"	12	"	"

Сортовать эдин арулаган аш дэзэ мынча крэлү кэрэк болуп туру:

Жадаан арыш — 5 п. өрө 7 п. јэтрэ.

Јас салар буудай — 6 " " 8 " "

Сула аш — 7 " " 9 " "

Бу ашты јэриниг аайынча көрүп салар.

Сибирдэ көп јылга чыгара бир кра јэрдэг сула салып чэнэп көргөни мундый болды:

Ылгабаганнаг: Ылгаганынаг:

20-40 пуд. 60-75 п.

Тал орто бүткэн бир кра буудайдан алтаны:

Ылгабаганнаг: Ылгаганынаг:

20-40 п. 45-65 п.

Сэн крачы нижи муны көрүп турун-ба!

Сула дэгэн ашка кара сула алышты; краа саларга база башка сула јок болды. Айдарда оны кайдар? Ол Омск дэп гороттыг јанында јаткан колонист-немецтар бар, олар чылап колуг-ла үрэнэп кара суланы кичээп арулап алып, кара сулазы јок ару јэргэ үрэндэп чач.

Сэн крестьянин, онойдо эдэргэ күч дэп айдарзың! јэ онызы күчи күч-тэ болзо, бу узун кышка билэзилэ иштэзэ, иштэп албай кайдар.

III. Аштың үрэнгэ јарарын билэрл.

Үрэн эдэр ашты аайлап јазап алган кийиндэ, эм оның көөп өзөрин кичээп көрөр кэрэк.

Клатка салып обологон ашты, крестьяндар ажы үрэлбэй јакшы туру дэп санайдылар. Клатаган аш кургак болзо онызы чын болбой кайсын, ондый аш узаак турар. Јэ аштын снабы чыктү болды-ба, ол эмээ аш јут күндэ салылды-ба, — ондый клаттан јакшы үрэндү аш аларым дэп ижэнэргэ болбос. Аш-та мундый нэмэ барын ундубас кэрэк: аштын мажагы чык тартарга сүрэкэй бэлэн, айла ол чык лтам чыкпай турар. Кэйдиг чыгы мажака бэлэн табылат. Клатка салган аштын чыкту снабы күйбэс-тэ болзо, јэ кызырга бэлэн кызый бэрэр. Онон көрө андый аштан үрэн алары аланзылу. Үрэн эдэр ашты соголо, оны кургатпай јадылар. Оны алмарлап, ол эмээ туйук капка уруп саладылар. Мунда дэзэ үрэн база ла јэткэргэ калат. Эбэш-лэ чыкту аштан, аш ончо бойы үрэлэрдэн-дэ айабас. Јаткан аштын үрэни изий-лэ, онон ары **ачып кызып үрэн эдэргэ јарабай барар.** Соккон ашты сакрымга, ол эмээ туйук капка калын эдип уруп салганы сүрэкэй јлман. Ондый аштын үрэни аразында срагай үрэлип, үрэн эдип чачарга јарабай барат.

Эмди ол үрэнгэ јарагадый аш түрү толобололо, база көөп өскөдий болор кэрэк. Үрэн эдэр аштын бүдүжи чала куу бололо јылтрабай турза, ондый аш үрэнгэ коомой болор; үрэнгэ јарагадый ашты кижн көрзөлө танийыр онын бүдүжи, — јалтрап сурку-

рап турганы билдирэр, булары јок болзо, ол аш чыкту јэргэ јаткан, ол эмээзэ јамгыр-га алдырган аш болор.

Кандый-да кижн болзын, кўстиг јут кўндэриндэ ажын салганын ундубас кэрэк, клатка обоолоп салган аштын үрэни өзөр-ин-өспөзин чэнэп көрөр кэрэк. Үрэниг 25 үлүү өспөс болзо (100 үрэнэг 25 үрэн) төрт үлүүдин бир үлүү тэмэй јэргэ чачы-лып өспөй барар. Айдарда крестьян кижн муны көрүп туруп, ондый үрэн ашты толып аларга сананар, ол эмээзэ кра јэргэ салар аштын үрэнин көптөдип, кылга өйиндэ јакшы болзын дэп, бир кра јәрдин үрэнин тон өткрө көптөдөт.

База бир кичээп ајыктар нэмэ: көптир-гэн үрэн озолу-сонду болбой, јаңыс бир аай өзип чыксын.

Аразында өскүргэн үрэниг кэзиги 3-чи кўндэ өзөт, кэзиги дезэ 10-чы кўндэ көрүн-нэт, бу база јарабас болуп туру; аш үрэл-гэн болуп, онын өзип чыгар кўчи јок бол-гоннон ол.

Аштын үрэни өзөр-өспөзин билэин дэзэ, мунайда чэнэп көрүп јат: јәрдин кара тоб-рагын тэпшээ, ол эмээзэ көөшкө урала, оо 100 толо түрү үрэн көмөр. Үрэндү тобрак чыкту турзын дэп, улам сайын оны сугарып турар кэрэк. Одип чыккан кылгачактарды кўниг сайын јулуп, тоолоп, бичиккэ чийэр. Болгон-ло аштын көөп өзип чыгар өйин түнгэй јаңыс эмэс. Нэлэ кылгалу аш болзын,

клевер, вика, мырчак, тимофеевка-өлөн, күдэли болзын, буларды он коноко чэнэп көрөр; огородтын (свекла, марковь) тазыл-ажы эки нэдэлэ крэлү болуп өзөт, өскө кажыла өлөн болгоны оног-до узаак болуп өзөт.

Көптирэргэ салган 100 үрэнэн 90 үрэн өдип чыкса, оны 90 процент өзип чыгар үрэндү аш дэп аидар. Јакшы өзип чыгар аш-үрэниг тоозы мундый болор: буудай-ла, арба, вика, мырчактын 95 процент, суланыг дэээ 90 процент болор.

Чэнэп өскүрүп көрөр үрэнди канайып алар?

Бу база бир ајыкту нэмэ. Сақырымга, ол эмэээ капка урган аштын үстүнэн бир ууш аш алып өскүрзэ, ол кайса-да болзо сақырым ортозынан, ол эмэээ кап түбиндэги аштан капшагай көөп өзөр эмэс-пэ, Сақырым үстүндэ јаткан аш кандый-да болзо ортоло түбиндэ јаткан аштан топсу кургак болуп туру. Түбиндэги ашка кэй-салкын сокпой турганда, ол изип каксыл калат. Эм кажы бир кижн үрэн аштын өзөр өспөзин чэнэп көрөин дэгэжин, ондый аштын үрэнин сақырымнын үстүнэн, түбинэн, ортозынан, туураларынан алар. Бу төрт таладан алган үрэнди алышрала, оног тоолу үрэн алып өскүрип көрөр.

Краа чачарга бэлэтэгэн аштын үрэни крэлү коомой болзо, аш койу јакшы бүтсин дэп бир кра јэргэ кандый-да болзо үрэн

артыгынча кэрэк болуп барат; јә ондый үрэнди торт башка јакшы өскөдий үрэнгө толуп алза астамду болор.

Үрэниң өзөр өспөзи база узаак јылдап јатканнаң билдирэт: узаак јаткан аазый үрэниң өзөри ас болот (кажыла үрэнэн, күдәли үрэни узаака чыдажат 6-7 јыл болгон үрэнди салза кәм јок, арыштын үрэни 1-2 јылдан өтпөс, мырчак, вика, сула-гречи-ха 2-3 јылдан өтпөйт, буудай-ла арба 2-4 јыл.

Үрэн аш урган алмардан база чөрчөк табылып јат: кажы бир изү-соок болуп барганда, ашка јамгырдын суу тамчылып турза, ол эмәзә ашты согор алдында оның кургадыжы јаман болуп барганда.

Үрэн болотон ашты чәнәп өскүрип нөрөргө күч нәмә эмәс, — крестьян нижи онойдо эдәр болзо, этнәки ижәмчилү болуп, јәргә салган үрэни тәк дәгин јада калбас.

Үрэн чәнәп аш өсүрип турган тәпши көөшти көзнәктинг алдына бала барка, -кискә эәш тийбәгәдий эдип эбәш бийк илә салар кэрәк.

IV. Карарткыш (головня) оны-ла јәнижээри.

Бис эмди үрэн эдәр ашты ылгап арулап, оның өзип чыгарын билип талдап алдыбис, ол үрэн эмди јарады дәп турубис.

Жок, ол андый эмэс, ондо база бир нэмэ бар: көскө јакшы көрүнип турган өскөдий үрэн, аразында краа саларга јарабай јат, ол нэ дээз? үрэн ашта оору бар болуп јат.

Кандый-да аш болзын, оо табылар коркушту оору **нарарткыш**, оны „головня“, дэп айдар.

Бис бу Сибир јэринэ ончо јэргэ јүрдибис, јэ ажында головнязы јок селениелердэрэвнэлэр туштабады, јаткан јэрининг аш салып турган крестьяндары, головня ашты басты дэп айдадылар. Болгон-ло крачы кижиде айдат: „головня јэнди, мэнинг ажым головнялу болды“ дэп комыдайдылар,

Ол головня дэгэн нэмэ бу Сибир јэрининг ажына тэкши јайылды. Головня дэп нэмэ крачынынг ажын јүс пугтан үрэп јат; оо үзэри головня чэк ару соккон ашка јапшынат, ононг ары головнялу аштын баазын садучылар јэнгил бэрэт. Муны көрүп турар болзо, крачы кижээ эки кат чыгым болуп туру; 1) бир јэрдинг ажын головня үрэгэн болзо, ононг бир канча пуг аш јоголот; 2) головнялу аш садуга јакшы јарабай, јэнгил баага садылат.

Головная тутурган ашты, база ондый сууга јазаган нэмэлэ јунар дэп, көп кижиде угуп-та турза, јэ оны канайда јазарын билбэй јадылар. Ол сууга јазаган нэмэлэ үрэн ашты јунар болзо, үрэн өспөс дэп айдар крестьяндар бар-ок. Бу кэй эрмэкти угуп

туруп айдарыс бу: ол сууга жазаган нэмэни, бу бичиктэ айтканынча жазап эдэр болзо, оныла јунуп жазаган үрэнгэ бир-дэ кэм болбос.

Ол головня дэп аштын карарткыжы, аштын көөзи дэп нэмэ нэ болотон? Кижээ канайип оспо дэп оору болуп јат, онойдо-ок головня аштын (буудайдын, суланын, арбанын, тараанын) ооруу болуп туру. Оспо оору кижинин эдинэ чыгала тэрэзин ойо јиип салат, јэ головня дэээ үрэнин ичин ончо јиип салар, ол эмэээ мажакту ашты бастра јок эдип јиип салат,

Головнядэп нэмэ эки јүзүн: бирүүзи кургак тоозындый, бирүүзи үлүш болор. Тоозын головня аштын мажагы-ла үрэнин јок эдэт, мажак ордына, салам бажында көө-ошкош кара мажак бүдэт. Үлүш, ол эмэээ јытту дэп айдар головня јакшы билдирбэй јат. Аштын мажагын көргөндө јакшы мажак дэп көрүнэр, јэ мажак ичиндэги үрэн бастра г о л о в н я л у болор. Ондый мажакты алала ичиндэги үрэнин былчып көрөр болзо, үрэн ичи көдрө көө ошкош нэмэлу болор. Ол көө ошкош кара нэмэ голвнянын ооруу болуп јат. Кижі көзинэ көрүнбэс нэмэни көрөтөн турнабай дэп шили өткрө ол кара нэмэни көргөндө, олок чарак ошкош көп нэмэ болуп көрүнэт. Бу оок нэмэлэр головнянын үрэни болуп турганы ол.

Аш согор тужунда головнянын үрэни

тоозын болуп буркрап, су үрэнгә жапшынат. Кралу јәрдин ажы кәзилгәләктә, ол головнянын үрэнин салкын ары бәри учурып, су турган мажактын үрэнинә жапшынат. **Эмди ашка головня канайда табылганын көрдигәр-бә?**

Головняа таптырган, кижн көзинә су болуп көрүнгән үрәнди јәргә чачкан кийндә, ол јәрдән өзип чыгарыла жапшынган головнянын үрэни база өзөр. Онын бир ајыктуу бу: Аштын үрэни јәмитти јәрдән алып јәрдән өзөр, јә гсловнянын үрэни аштын өзип турган үрэнинән алып, кийндә кылгала кожо чыгып, кижн көзинә билдирбәи аштын мажагына јәдәт.

Бу айткан сөстөн ол головня дәп нәмә нә болгонын, крадагы салган ашка канайп табыларын јарт билдибис.

Эм ол головнянын үрэни андый сүрәкәи көп болонон, кижинин салып турган буудайсулазы, арба-тарааны, качанда болзо головняа бастырып јийдирәр, ол эмәзә байтак аштын ордына кралар баstra головня болор. Головнязын кырбаи оны көптөдип турган крестьяндардын кразы үзүлбәи кайдар.

Онын бир учуры бу: 1915 јылда, Омский уездтын, Одесской дәп селениенин крестьяндардын ажынан головня мындыи болуп табылды: 100 кәмјү чачпаган буудайды аш чачар веялка-машинаа чачкан кийндә, онон 75 кәмјү головнялу чичкә буудай чыкты,

25 кэмјү дэээ головнязы јок буудай болды. Муны көрүп турганда, ол Омский уездтың, Одесской селениениң крестьяндары бойынын билбэзинэн голввняны өскурүп алдылар.

Ајыктанар, нэмэ кичээр крестьян кижиге, головнянын јеткэрин ажындра көрүп онын аргазын табарга кичээйт.

Бичиккэ үрэнгэн үчений агроном кижилэр оо болушты, болбогон учында, головняны јок эдэргэ арга табылды.

Онын аргазы мундый болуптыр: көк ташты (јэс купорос), ол эмэээ формолин дэп нэмэни сууга чэйэр, үрэн ашты ол сууга суулаар, үрэнгэ ол суудан јаман болбой өзөри бойында болор, јэ аштын үрэнинэ јапшынган головнянын күчи чыгып өзип албай јоголор.

Көк таш (јэс купорос) салып јазаган сууга аштын үрэнин суулаар болзо, ајыктанып болгооп иштээр кэрэк, онон башка үрэн **оның кероныка јидирип** өзөри јок болор. **Онын учун, бис, үрэн ашты формалин кожуп јазаган сууга салып иштэгэни, ижэмчилү бололо, јэнил болор дэп айдып турубис.**

Суйук формалинды госельскладтар, кооперативтар, онон-до башка јэрлэр садып јат (ол эмэээ јэринин агрономынан угар кэрэк). Аштын 100 пут үрэнин јунарга бир полуштоп (бүдүн јарым мынта) формалин кэрэк.

Формалинду суу-ла Үрэнди чачар кўндэ суулаар кэрэн.

Ылган жазаган Үрэди-лэ јунар учурлу.

Үрэнди мунайда јунар: кадкаа, ол эмэээ бочкоо 50 четверть (јирмэ көнөк јарым) дэ-гин сууды урар, бу сууга бир полуштоп формалин уруп јат (четвертлэ-полуштоп казнанын аракы уратан шилизи болор). Формалин урган сууды агаш кўрэк-лэ јакшы булгайла, ол-ок тушта јунар. Оны мунайда эдип јат: каламаа, ол эмэээ сабак элгэкэ Үрэнди чала толбыс эдип урала, аны кырына јэтрэ паа кадкадагы сууга чөгүрэр, аш Үрэни тэкши сууга јунулзын дэп, калама ичиндэги Үрэнди сускула булгаар. Ол јунар тужунда кэзик Үрэн суудын үстүнэ кайкалап чыкса, олорын калбак-ла тэрип таштар кэрэк, булары чичкэ-өлү голвнялу Үрэн болуп јэт. Ашту каламаны, ол эмэээ элгэкти ол сууга узаак тутпай чыгарып, суун кадкаа агызар, суу аккан кийндэ ол Үрэнди байканга-ба, ол эмэээ јэргэ салган тактаа урар. Онойдо Үрэн эдэр ашты каламала суулайла, байканга, ол эмэээ тактаа чогуруп јат, Үрэнди јунуп божогон кийндэ, ол чогу салган аштын үстүн бир часка байканла јаап салар. Бир частын кийндэ, байканды ачала чогу салган аштын Үрэнин, калыны бир мукур крэлү эдип тэкши јайар, ол Үрэн кургап топсыганча, оны кол тырмуушла туркаары булгар.

**Үрэнди јунза, кўн тийбэс салкыны јок
көлөткөлү јэргэ јунарга јарар эби.**

Үрэн јунатан база бир башка эби бар, онызы бу: байканды јэргэ јайала, онын үстүнэ эбэштэң чоґо үрэн урар, ол үрэнгэ формалин алыштрған сууды база эбэштэң урар. Үрэн ончо бойы сууга алышсын дэл, ол чоґо салган үрэнди үзүк јок булгаар. Үрэнгэ формалинду суу урарга, тумчугунда кичнээк ситалу сабат көнөк јакшы болуп јат (лейка, поливалка), ол эмэээ сууды сибирги ажыра урар, онойдо урганнаң үрэн тэкши суулалып јунунар. Чыкту үрэнниң үстүн байкан-ла, таар-ла, ол эмэээ роґожа-ла јаап эки часка јатырызар. Онын кийндэ үрэнниң үстүн ачала, калыґын мукур крэлү тэкши јайала, кургазын дэл узук јок булгап туар кэрэк.

Јунуп кургадып јазап салган үрэнди ару таарларга-каптарга урала (ол таар-капгарды ажындра база јакшы јунар кэрэк), ол-ок кўн краа үрэндэр кэрэк.

**Үрэндээртгэ ол кўн сраңгай кэлишлэгэ-
дий болзо, формалинла јунган үрэнди
эртэнги кўн краа чачбайынча јэр јада
калбазын.**

Үрэн јунган формалинду сууды мал куш ичпэзин дэл, ол-ок тужунда кэдэри јэргэ төгүп салзын. **Формалин уруп јазаган
сууды эртэнги кўнгэ јетирэ тургуспас,
нэниң учун дэээ, ол суудың кўчи 12 ча-
стың бажында јоголып барат.**

Көп үрэн ашты формалин-ла јунатан Гейданың башка ондый кэрэкэ јазаган машиназы бар, ол машинаны алайн дэээ, Го-сельсклад ажыра алдырар кэрэк.

Кажы бир кижі үрэн јунарга формолин алды, јэ онызы чала тордолу койуксу нэмэ болуп көрүнзэ, ол формалин соок јэргэ узаак туруп койулуп калган болор. Айдар-да ондый формалинды тудунгалактан озо, изү сууга алыштырып чэйэр кэрэк. Бу суу кийндэ үрэн јунар формалинду суудың то-озына кожо кирип јат.

Айтканың, уч баш куучыны.

Бу аштың үрэнин учурлап айткан куу-чынан ары, эмди крачы кижээ кандый үрэн јарарын угалыктар.

Јакшы үрэн болоры мундый:

1) 100 үрэнэн 95 үрэн өзип чыкканы јакшы үрэн ол дэп болор;

2) Бастра бир аай капшагай јаңыс өзип чыгар үрэн;

3) Толо түрү уур базар үрэн;

4) Буудайда сула-арба јок болзын; су-лада-буудай-ла арба алыш-колыш јок бо-лор кэрэк;

5) Головнязы јок үрэн.

Эмди слэр крачы крестьяндар! үрэн эдэр ажыгар кэрэгиндэ бу јөпти угуп онойдо эди-гэр:

Үрэн эдэргэ турган ажыгарда, биред-

өлөн үрэни јок болзын дэл, оны ылгап арулагар.

Үрэн эдэр ажыгар, јакшы сортту уур түрү болзын.

Краа салар үрэнигэр кургак бололо, јыт-ээш јок, јамгырга алдырбаган, айас күндэ кэзип оболгон аштан болзын.

Үрэн эдэр ажыгар чала чыкту болгон болзо, јаскаары ајыктап көрүп, күннүн сайн ары бэри булгап турар кэрэк. Кижн бир айас јакшы күн учраза, чыкту үрэнигэрди кургадыгар, күйэ бэрбэзин дэл улам сайн булгап турар кэрэк.

Эмди-ок тургуза, үрэн эдэр ажыгардын өзөр өспөзин билигэр. Чыкту үрэн болзо, оны јаскыда кургада, база өскүрүп көрөр кэрэк.

Үрэн эдэр ажын канайп-та ару болгоожын, јә өл үрэн айса-солзо кажы бир нэмэдэн, ол эмээ јанындагы айылдажыннан головня табылган болор дэл, сэрэнип турган болзон, үрэн ажынды формалин-ла јунуп јазабайын-ча калба

Крачы-крестьяндар!

Слэр салган ажыгардын түжүми јакшы болзын дэл санап турган болзогор, бистин бу айткан јөбнбисчэ этсэгэр, слэрдин сагы-жаарча онойдо болор.

Инв. № 970

Инв. №

	Ойрот.
2	-339

УЛАЛА Типография
„Ойратский Край“